

MINIATURI DE LA ȘCOALA DE CALIGRAFI ȘI MINIATURIȘTI DIN AREALUL BISTRITĂN (SEC. XVIII-XIX)

MONAHIA MARINA AVRAM
Mănăstirea Bistrița, Vâlcea

Miniatures from the School of Calligraphers and Miniaturists from Bistrita Area (XVIIIth- XIXth centuries)

ABSTRACT

In the Romanian monasteries and those from western Europe were established important calligraphy centres and illuminating manuscripts perpetuated till modern times, yet which became increasingly modest graphically. Currently, they are authentic treasures to knowing local history. Usually, they were drawn up with Cyrillic letters using black and cinnabar (red) ink; tempera was used to make frontispieces and miniatures afferent to the texts. Some are simple, whereas others are illustrative of Romanian art specific to the age. They were made on mechanical paper or handcrafted, with different filigrees, remarkable; others, more special, were written on parchment.

In the XVIIIth century, Bistrita Monastery remarks by the scholar Dionisie Eclesiarhul, who saved, by copying, numerous registers and documents of the age establishing the *School of calligraphers and miniaturists* in the monastery. Here operated a renowned group of monks, painter friars among whom: Partenie, Pahomie, Teodosie, Paisie, brother George, the last one becoming even a church painter. Creations were made on wooden or textile support, painted in oil, others were illuminated on paper support, and others come in the shape of books bound with a certain number of leaves as diptychs with founders, *Proscomisarion*.

The old Romanian manuscripts with miniatures or decoration made by the copyist monks, beyond their absolute artistic and cultural value, also have the value of document: they add up to history a series of important data, by the notes they include, sometimes becoming a chronicle. It is undisputable the patronage of the arts provided to monastic life and that from Bistrita Olteana Monastery by the rulers of Walachia, starting with Neagoe Basarab to the important personalities of the cultural and ecclesiastic life of the past centuries, metropolitan bishops and bishops.

Cuvinte-cheie: document, frontispiciu, manuscris, miniatură, policrom

Keywords: document, frontispiece, manuscript, miniature, polychrome

În mănăstirile românești ca și în cele din Europa occidentală s-au creat importante centre de caligrafie și iluminare a manuscriselor. Unele au funcționat până în epoca modernă, devenind din ce în ce mai modeste din punct de vedere artistic. Opere - manuscrise realizate sunt veritabile comori pentru istoria artei. De obicei au o varietate de compoziții realizate cu cerneală neagră și chinovar (roșie), miniate cu tempera pentru crearea unor ilustrații, frontispicii și ornamente aferente textelor. De la cele simple, altele complexe, ele rămân pagini deosebite ale artei europene, fenomen valabil și pentru arta românească specifică

epocii. Miniaturile și ornamentele au fost realizate pe pergament, pe hârtie mecanică sau prelucrată manual, cu filigrane diferite, deosebite.

Așa cum se întâmpla și în spațiul european, unde scriptoriile se aflau în marile mănăstiri cu celebrele biblioteci, copierea textelor dogmatice sau a celor din cancelariile laice se făcea și în țările române de către copişti. Bibliotecile cu scriptoriile alăturate formau focare de viață spirituală¹. În spațiul mănăstiresc românesc călugării erau cei care copiau cărțile de pe vechile manuscrise, mai târziu, chiar și de pe tipărituri. Unii dintre aceștia erau mai puțin pregătiți, alții erau capabili să înțeleagă și conținutul pe care îl aveau de scris, chiar intervenind în text. Din această cauză există mai multe variante ale aceluiași text personalizate de mintea copistului. Jacques Le Goff consideră că autorii manuscriselor (occidentale) erau prea puțin interesați de conținutul lor, esențialul muncii lor constând în timpul alocat pentru a-și arăta devotamentul în a scrie, echivalentul unui act de pocăință prin care vor obține viața cea veșnică². Cele mai vechi manuscrise în limba slavonă provenite din scriptoriile de pe teritoriul românesc sunt databile cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, după întemeierea statelor medievale³. Comanditarii textelor manuscrise erau mănăstirile dar și persoanele particulare, cei cu dare de mână, pentru că manuscrisele au avut prețurile mari. Pentru redactarea hrisoavelor de cancelarie, diecii, grămaticii și logofeții⁴, care scriau documente oficiale, corespondență în țară și pentru străinătate, aveau nevoie de cunoștințe esențiale în domeniul diplomatiei, chiar și cunoștințe juridice, trebuiau să cunoască limba latină sau cea slavonă ca limbi de circulație internațională⁵.

Debutul activității culturale la Mănăstirea Bistrița coincide cu perioada în care aceasta a fost fondată de către marele ban Barbu Craiovescu, cel ce a înființat *Școala mănăstirească slavo-română*, când l-a numit ca egumen și *năstavnîc* sau conducător al ei, pe ieromonahul Macarie.

Acesta era un bun cunoscător al limbii slavone, limbă oficială a cancelariei domnești și a Băniei din Craiova. Ieromonahul Macarie a avut un aport substanțial la educarea și formarea duhovnicească a fiilor familiei boierilor Craiovești, precum și la instruirea unor cărturari, caligrafi și grămatici ai vremii⁶. Școala pregătea elevi care au ajuns pe cele mai înalte trepte ale vieții politice și sociale.

¹ Le Goff 1970, p. 172-174.

² Le Goff 1994, p. 27.

³ Costăchel 1957, p. 505.

⁴ În unele documente scrise în secolul al XVII-lea logofătului i se mai spune și așezător de cuvinte, vezi la Stoicescu 1968, p. 172.

⁵ Mazilu 1984, p. 61.

⁶ Micle 2004, p. 12.

Datorită remarcabilei sale personalități, odată cu înființarea Episcopiei Râmnicului, ieromonahul Macarie este ales titularul ei (1504), iar Neagoe Basarab, când ajunge domn al Țării Românești, îl numește mitropolit, în anul 1512. Apelativele ca: „bunul meu prieten”, „învățătorul și îndrumătorul meu”⁷, sau „prea iubite Părinte, chir vlădico Macarie”, din *Învățăturile* sale⁸, denotă faptul că în tinerețe voievodul l-a avut dascăl și duhovnic, om apropiat⁹.

Miniaturile¹⁰ cu care sunt împodobite manuscrisele reprezintă diverse scene iconografice ca o revelare a experienței spirituale, intermediare artistic, cu valoare culturală¹¹. Imaginea în principiu și miniaturile cuprinse în lucrări reprezintă una din primele legături dintre Creștinism și Biserică la care se va adăuga cuvântul¹². În timpul liturghiei, icoanele și rugăciunea intermediază legătura dintre credincioși cu „Biserica din ceruri”, cu care formează un tot unitar¹³.

Anastasie Crimca, ctitor al mănăstirii Dragomirna a înființat un alt important scriptoriu românesc (sfârșitul secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea). Manuscrisele lucrate de el sunt oglinda picturii murale din Moldova, dar și a gravurii în lemn din tipăriturile românești¹⁴. Anastasie Crimca a introdus tehnica autoportretului / portretului - ctitorul în fața donației sale¹⁵.

Un exemplu preluat de la el se află și în reprezentări, înfățișând mănăstirea bistrițeană din Oltenia în imaginea starețului chinoviei bistrițene, egumenului Nectarie, îngenucheat în fața sf. Grigorie Decapolitul, ocrotitorul Mănăstirii Bistrița. Îi oferă în dar *Condica* Mănăstirii Bistrița, frumos ornamentată¹⁶, realizată de eruditul monah Dionisie Eclesiarhul, prezent și în Mănăstirea Bistrița din Oltenia aproximativ între anii 1795-1799. Datorită lui a crescut numărul lucrărilor, în special *Pomelnice* ctitoricești, din mănăstirea noastră, dar și din alte mănăstiri la care s-a oprit în peregrinările sale. Dionisie

⁷ Micle 2008, p. 106.

⁸ În perioada 1518-1521, Neagoe Basarab redactează *Învățăturile* către fiul său Teodosie; cea mai importantă operă a literaturii române în limba slavonă, tradusă și în limba română. Adevărată enciclopedie a evului mediu românesc, ea face parte din importante scrieri europene din sec. XVI.

⁹ Micle 1994, p. 32.

¹⁰ Flocon 1967, p. 107. Autorul face o incursiune în evoluția artei miniaturii în Occident, citându-l pe Villard de Honnecourt, arhitect călător între locul său natal (1250) Cambrésis și Ungaria. În notițele sale consideră că meșteșugul realizat între copiii din scriptorium și artiștii din atelierele de înluminare ale cărților cu picturi, cu ilustrații, este realizat în primul rând pentru a-și asigura existența, în „Împărăția Cerurilor”. Vezi și Popescu Vâlcea 1981.

¹¹ Uspensky 1994, p. 183.

¹² *Ibidem*, p. 27.

¹³ *Ibidem*, p. 95.

¹⁴ Tatai-Baltă 1998, p. 5-6.

¹⁵ Popescu Vâlcea 1972, p. 28.

¹⁶ Popescu Vâlcea 1981, planșa 194.

Eclesiarhul este cel care a salvat, prin copiere, numeroase condici și documente¹⁷ ale epocii, formând *Școala de caligrafi și miniaturiști* în mănăstire. Aici a activat un renumit grup de monahi, călugări zugravi printre care amintim: Partenie, Pahomie, Teodosie, Paisie, fratele Gheorghe; cel din urmă devenind chiar și pictor de biserici. Operele lor au fost executate pe lemn sau material textil, pictate în ulei, altele miniate pe suport papetar, iar altele au forma unor cărți legate, cu un anumit număr de file, sub forma unor pomelnice de parohie, întâlnite și cu denumirea de *Proscomisarion*. Lucrările realizate aici erau de o rară frumusețe, scrise cu cerneluri policrome și ilustrate cu frontispicii și inițiale ornate artistic, precum și cu numeroase miniaturi, reprezentând chipuri de îngeri și sfinți, sau scene din viața zilnică¹⁸. Lui Dionisie Eclesiarhul îi sunt atribuite mai multe *Condici* ale unor renumite așezăminte monahale din Oltenia, precum Episcopia Râmnicului, mănăstirile Tismana, Bistrița¹⁹ (**Fig. 1 și 2**) și Govora, precum și ale mitoacelor episcopiei” (1786)²⁰; după toate probabilitățile este vorba de Mănăstirea Sadova și Strehaia, metoc al Episcopiei Craiovei (1791).

Călugărul Dionisie, având funcția de eclesiarh în Mănăstirea Bistrița olteană, deseori semnează cu apelativul *eclesiarh*, rar specificând „bistrișteanul”²¹. Istoricul Nicolae Iorga a identificat într-un *Apostol* tipărit în anul 1683 la București o însemnare cu privire la relegarea acestuia: „s-au înnoitu cu legătura în igumeniia sfînției-sale chiru Costandie arhimandrit Bistriții, 1800, prin osteneala mea: Dionisie Ecclisarih”²², ceea ce denotă faptul că pe lângă realizarea de *Pomelnice* și *Condici* Dionisie Eclesiarhul ori s-a îndeletnicit și cu legătura cărților bisericești, ori le-a susținut financiar, deseori fiind solicitat de către episcopii de Râmnic, în special Filaret²³. În *Condica* mănăstirii Govora, la *Predoslovie*, arată că în timp de 17 ani:

„[...] uitându-mă și cugetând și eu la aceeași plată de sus prea mult cu adevărat m-am silit și m-am nevoit, de multe ori și lipsit de ceale trebuincioase și năcăjit, încă prefăcând și noaptea în zi, de am scris nu numai *Condica* Mănăstirii Sadovei și aceasta a Govorei, ci întâi am scris a sfintei Episcopii Râmnic: trei, și a Mănăstirii Tismenii doao și a sfintei Mănăstiri Bistriții, doao și a Mănăstirii Străhăii, una, care fac preste tot zece, toate cu bună orânduiala [...] aceaste toate sfinte case

¹⁷ Lemny 1990, p. 163-164. Autorul citează informația din care rezultă că a murit în anul 1820.

¹⁸ Micle 1994, p. 60.

¹⁹ La Mănăstirea Bistrița a petrecut anii 1795-1799. Vezi la Păcurariu 1996, p. 146.

²⁰ Constantinescu 1982, p. 22.

²¹ Bălășel 1936, p. 106.

²² Iorga 1908, p. 324. Anul înscris în însemnarea menționată ar putea să schimbe informația prin care M. Păcurariu a stabilit limita perioadei petrecute de Dionisie la Bistrița. În loc de 1799, ar trebui să fie 1800.

²³ Bălășel 1936, p. 106.

ce le-am numit mai sus, n-au mai avut Condice de când s-au zidit până prin mine s-au făcut”²⁴.

Părintele Teodor Bălășel descrie *Pomelnicul* ctitoricesc al celui mai apropiat schit al Mănăstirii Bistrița olteană; este vorba despre *Pomelnicul* ctitoricesc al bisericii cu hramul Nașterea Maicii Domnului. În această lucrare întâlnim miniaturi realizate în tandem de către liderul *Școlii de caligrafi și miniaturiști* înființată în mănăstirea Bistrița Dionisie Eclesiarhul și unii dintre ucenicii acestuia, meșteri scriitori și zugravi: Pahomie, Partenie și alții. Istoricul Ion Donat consideră că la mănăstirea noastră a funcționat cea mai de seamă Școală de cărturărie bisericească, considerându-l pe reprezentantul ei un conducător cu o activitate multiplă de cronicar, traducător și transliterator de documente și totodată dascăl slavonesc al epocii²⁵. Un aport deosebit l-a avut Dionisie Eclesiarhul în redactarea *Cronografului* care este principalul izvor al cunoașterii epocii fanariote²⁶.

În mănăstirile românești domnești, apoi în celelalte, era obiceiul de a se realiza pomelnice, în care se însemnau evenimentele mai importante, în notițe scurte fără valențe literare²⁷. Adesea aceste documente nu erau semnate de copişti / grămăticici / monahi sau ilustratori / miniaturiști. De-a lungul timpului s-a întreținut și continuat activitatea artistică, autorii ilustrațiilor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, fiind tot mai cunoscuți.

Cercetarea acestor realizări ne-a permis să constatăm unele analogii între textele ori reprezentări grafice, ceea ce poate fi explicat prin re folosirea izvoarelor mai vechi de copişti și călugării miniaturiști. Pomelnicele noastre fiind rezultatul unei activități artistice ele contribuie atât la transmiterea informației, pentru că au și o valoare documentară, dar sunt și purtătoare în timp ale mărturiilor despre calitatea scribilor, copiştilor și ilustratorilor din scriptoriile românești. La valorificarea acestor documente se aplică critica diplomatică cu scopul de identificare a unor inadvertențe în text, apărute fie din cauza copistului, din procesul de dictare, prin prescurtare a cuvintelor, fie chiar din neștiință²⁸. Împodobirea codicelor, putem considera aici și pomelnicele, în cultul ortodox se realizează sub influențe bizantine²⁹.

Primele pomelnice, o combinație între imagine și text au fost efectuate în mănăstirile ctitorite de marii domnitori, devenind adesea mărturii ale familiilor domnitoare. Obiceiul de a realiza pomelnice a luat forma unor texte reduse ca întindere, însoțite de însemnări manuscrise notate de copişti bisericești sau de

²⁴ Sacerdoțeanu 1936, p. 261.

²⁵ Donat 1934, p. 289.

²⁶ *Ibidem*, p. 301.

²⁷ Pușcariu 1921, p. 42.

²⁸ Bogdan 1915, p. 18.

²⁹ Popescu Vâlcea 1989, p. 5.

preoți, între scopurile identificate pomenirea celor dispăruți a fost esențială. În timp pomelnicele, prin descoperirea lor, implicit cercetare, au devenit surse documentare. Textul prezintă descrierea unor evenimente însemnate pentru lăcașul de cult, cu donații din partea enoriașilor, preoților, înaltelor fețe bisericești sau persoanelor laice, având o primă formă de cronică locală. Acestea au calitatea de izvor prețios inedit, nevalorificat încă. Astăzi, având și valențe genealogice, putem afla informații despre anii de domnie sau trecerea la cele veșnice ale comanditarului. În ele sunt menționate darurile lăsate bisericilor sau mănăstirilor din partea celor ce doresc să fie pomeniți; rar întâlnim texte literare în acest gen de manuscrise. Bogdan Petriceicu Hașdeu, într-un articol publicat în anul 1876 a susținut importanța reprezentărilor din miniaturi și ilustrații pentru că ele dau dovada evoluției arhitecturii, putând fi folosite drept modele pentru reconstrucții sau restaurări contemporane³⁰.

În trecut pomelnicele puteau avea forma dipticelor formate din doar două piese legate între ele, astfel încât să poată fi deschise și închise ca o carte³¹. Utilizarea lor, sub forma a două tăblițe cerate sau din pergament, de către romani³², în diferite scopuri civile, este cunoscută încă din antichitate. Acestea aveau forma unui suport din lemn sau fildeș, în care se scria numele consulilor, chestorilor, magistraților, la începutul serviciilor slujbelor lor³³. Din primele veacuri creștine astfel de tăblițe au început să se folosească la oficierea slujbelor divine, Liturghie, Acatist, Parastas, urmând apoi să se folosească și în bisericile occidentale, păstrând numele fondatorilor, episcopilor³⁴ etc. Echivalentul termenului pomelnic are și forma de pomenic³⁵, termen slav derivat din pomnikŭ, înmormântare³⁶. Pomelnic apare în limba franceză ca *obituár*, *obiectuaire*, din limba latină *obituaris*, *obitus*, moarte³⁷. În perioada contemporană, în lucrări de specialitate, întâlnim termenul de obituariu cu sensul de pomelnic³⁸, ca fiind o listă de decedați ce urmează să fie citită de preot la anumite rugăciuni³⁹. În biserica romano-catolică apare și termenul de litanie în sensul înșirării de rugăciuni lungi⁴⁰.

În istoria locului *Întemeierea ctitoriilor domnești* și *Pomelnicele*, prin valoarea lor juridică, reprezentau un contract realizat între Biserică în calitate de

³⁰ Vezi la Popescu Vâlcea 1972, p. 6.

³¹ Olteanu 1992, p. 118; *Dicționarul* 1998, p. 306.

³² <https://www.dictio.ro/dex/lexicon>; accesat în 9 ianuarie 2017.

³³ <https://www.dictio.ro/dex/>; accesat în 9 ianuarie 2017.

³⁴ Scriban 1939, p. 429.

³⁵ *Dicționarul* 2011, p. 1007.

³⁶ <https://www.dictio.ro/dex/lexicon>; accesat în 9 ianuarie 2017.

³⁷ Idem.

³⁸ Bulgăre 2002, p. 352.

³⁹ *Dicționarul* 2010, p. 35-36.

⁴⁰ <https://dexonline.ro/definitie/litanie>; accesat în 7.05.2017.

instituție de cult care primea donația și ctitor, în persoana domnitorului sau a ierarhilor Bisericii Ortodoxe, proces specific pentru istoria bizantină (exprimate, spre exemplu, într-un *Hrisov* din anul 1683 datorat lui Matei Basarab)⁴¹. Mai târziu obiceiul de întocmire a pomelnicelor pentru pomenirea ctitorilor s-a înrădăcinat și în rândul nobililor, târgoveților, breslelor, iar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în secolul următor se va practica și de locuitorii satelor⁴². Treptat se va face trecerea de la donație individuală, la donație colectivă, uneori anonimă. Pomelnicele se întâlnesc și astăzi, fiind pomeniți cei decedați pentru o mică sumă de bani de către preoți în timpul slujbelor. *Pomelnicul* reprezintă înșiruirea numelor persoanelor dintre cei ce sunt încă în viață, cât și a celor ce au trecut la cele veșnice, menționate într-o listă cu scopul de a se citi numele lor și rugăciunile în amintirea lor⁴³. Prin intermediul preotului, folosindu-se formule tradiționale, pomenirea devine partea ritualului consacrat.

Într-un *Miscelaneu* (inv. 4451) aflat în prezent în colecția de carte românească veche a Mănăstirii Bistrița olteană din *Centrul de conservare și restaurare a obiectelor de patrimoniu cultural Neagoe Basarab* al mănăstirii noastre, întâlnim miniaturi și frontispicii diverse, realizate cu penița folosind cerneală ferogalică și chinovar (roșu), mai rar alți pigmenti naturali. În general, aceste miniaturi erau realizate de zugravi bizantini, artiști care preferau să rămână anonimi ca și în cazul icoanelor când aceștia îl considerau pe Dumnezeu autorul lucrării sale, fiind inspirați de Harul Duhului Sfânt.

Decorul cărții este realizat cu frontispicii sub forma unui semn de carte, altele prezintă împletituri, tip arabescuri: filele 7^v, 9^r, 11^v, 13^r, 17^r, 29^v, 32^r. Mai deosebite sunt miniaturile filelor 3^r și 10^r care prezintă motive florale stilizate. Diverse viniete cu elemente zoomorfe la extremități întâlnim la filele 2^v, 5^v, 14^v, deseori fitomorfe⁴⁴, motivul vasului cu flori: dintr-o vază pornesc flori care umplu spațiul vinietei cu meandrele lor pe filele: 3^v, 5^r, 16^r sau cu coroană dispusă central din care se desprind palmete bogate f. 4^v. Dintre acestea le-am selectat pe cele mai deosebite pentru a le exemplifica. La verso-ul f. 13 este *Pomelnicul dumnealui jupân Nică Abațiu* unde întâlnim o miniatură deosebită realizată cu penița folosind tuș negru și cerneală roșie: un diacon ne prezintă un răvaș realizat în trei registre, iar alăturat avem însemnarea: „Acest Nică Abațiu au dres chipurile sfinților și au făcut coroana Sfântului Nicolae”⁴⁵ (**Fig. 3**), de

⁴¹ Cronț 1960, p. 10.

⁴² Solcanu 2002, p. 244.

⁴³ Un exemplu de pomelnic scris pe scoarțe de lemn cu ornamente bogate este cel al Mănăstirii Moldovița. Vezi la Olteanu 1992, p. 286.

⁴⁴ Andreescu 2006, p. 254-256.

⁴⁵ Avram 2013, p. 71-75.

unde reiese că acesta s-a ocupat cu îmbrăcarea și argintarea icoanelor sfântului locaș.

Pe ultima filă a manuscrisului întâlnim într-un suport susținut de doi îngeri, titlul pomelnicului din care aflăm:

„Aicea să pomenește neamul dumnealui jupân Pătru Bogsias tovarășul lui jupân Georgie Miha. Acest jupân Pătru să trage de neam de la Târgul Jiului. Au dat la sfânta bisearică un ou de gripsore cu ciucurul lui și de aici înainte cu ce va mai putea; au mai dat taleri 4 la sfânta Bisearică” (Fig. 4).

În continuare urmează în câte două coloane numele celor vii și al celor adormiți ce trebuie pomeniți la rugăciune. Deci policandrul din mijlocul bisericii trebuia să arate precum cele din marile mănăstiri ale ctitoriilor domnitorilor din perioada medievală care erau împodobite cu ouă de struț ornamentate cu ciucuri și paiete deosebite. Hârtia suport este destul de rezistentă cu o grosime de 18,5 μ.

În ceea ce privește datarea redactării manuscrisului, pe fila 18^v avem precizată data 1782 aprilie 7. Printre însemnările manuscrise mai întâlnim și data de 1 feb. 1809⁴⁶, iar anul 1816 este consemnat pe o etichetă lipită pe coperta cărții și pe cea dintâi foaie de forțat a manuscrisului. În *Pomelnicul* lui jupân Ioan citim însemnarea: „Acest jupân [...] au făcut un [...] de rucavițe de stofă ca în veci să se pomenească” și menționată data 1830 iunie 10, iar pe fila 14^v este precizat anul 1841.

Acest manuscris a fost întocmit în perioada 1782-1841 și conține Pomelnicele ctitoricești ale enoriașilor Bisericii cu hramul Buna Vestire a Maicii Domnului din Râmnicu Vâlcea. Din colaționarea însemnărilor menționate în cuprinsul filelor rezultă că acest manuscris a contribuit la actualizarea donațiilor ctitorilor menționați în *Pomelnicul* nr. 13, existent în prezent, în custodia Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea. Analogii între imaginile acestor lucrări întâlnim în f. 13^r asemănătoare cu 18^v din celălalt *Pomelnic* (Fig. 5), precum și alte file: f. 9^r cu 20^v; f. 1^r cu 45^v; f. 10^r cu 47^r; f. 1^v cu 21^v; f. 2^v cu 43^r; f. 3^v cu 43^v⁴⁷.

În arealul vâlcean, secolul al XIX-lea a continuat realizarea *Pomelnicelor* / *Proscomisarioanelor*. Și acestea sunt realizate sub forma fasciculelor ce conțin un număr variabil de file, constituite într-un bloc de carte legate în piele, cu scoarțe din carton, cu scopul de a consemna, într-o formă solemnă numele

⁴⁶ „Pomelnicul dumnealui jupân George: sin Constantin Goleșcu: De acest din râmnic ce au dăruit sfintei biserici taleri 40 și o sfântă de atlas cu fir ca în veci să se pomenească”; mai târziu, pe marginea laterală au menționat: „La anul 1841 au dat la sfânta biserică [...]”.

⁴⁷ Cele două pomelnice au fost prezentate în cadrul conferințelor naționale: *Bibliologie și Patrimoniu Cultural Național: Strategii culturale și editoriale în spațiul românesc: de la manuscris la e-book*, ediția a V-a din Alba Iulia în perioada 20-21 octombrie 2011 și, respectiv *Recuperarea unei identități culturale*, ediția a VI-a din 3-4 decembrie 2012.

ctitorilor și binefăcătorilor folosindu-se mai ales pentru rugăciune în timpul slujbelor divine.

Sub oblăduirea întâi stătorului Eparhiei Râmnicului a episcopului Calinic, format la Mănăstirea Cernica, predomină pomelnice individuale cu frontispicii ornamentate colorate în acuarelă, unde regăsim patronul spiritual al fiecărei familii. *Pomelnicul de vii și morți* se continuă pe două coloane. Decorul manuscrisului este realizat numai pe recto-ul paginii. Donațiile aferente sfântului lăcaș le întâlnim menționate într-un răvaș aplicat în partea de jos a paginii. Acestea cuprind patru părți distincte: *Pisanie* (**Fig. 6**), *Preadoslovie*, *Miromele morților* (**Fig. 7**) și *Pomelnicele* propriuzise, începând cu domnitori ai țării, arhieriei, ctitori, preoți, diaconi, monahi etc. Sunt decorate cu miniaturi care reprezintă ilustrații de sorginte bizantină, de mărimea unei pagini, cu un chenar din ocră delimitat de două linii trasate cu cerneală neagră și frontispicii iconografice, fitomorfe sau reprezentate de un înger care oblăduiește sub aripile sale titlul pomelnicului, urmat de donația aferentă lăcașului (teritorii, bani, odoare bisericești, veșminte, cărți de cult etc.) notată cu cerneală roșie. Sub titlu, pe patru coloane sunt redactate cu cerneală neagră numele fiecărui membru al familiei, inițiala numelui fiind realizată în chinovar. Fiecare nume este delimitat de un simplu ornament miniaturistic reprezentat de un cerc plin negru străpuns pe diagonală.

În *Proscomisarionul* bisericii Buna Vestire din Râmnicu Vâlcea, manuscris aflat în custodia Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea (inv. 13), lucrare ce cuprinde mai multe pomelnice ale ctitorilor și enoriașilor parohiei, îl întâlnim pe părintele Partenie, la f. 54^r decorând frontispiciul pomelnicului lui Chir Ioan Niță, cizmarul, iar în răvașul din partea de jos a paginii sunt menționate și ofrandele pe care negustorul le oferă sfântului locaș:

„Acest neguțător las la biserică un epitrafir de serasfir alb, o iconiță cu 40 mucenici și Buna Vestire și o pereache rucavițe o icoană mare cu Sfântul Grigorie și cu Sfântul Spiridon și o icoană cu slujba Sfântului Preacuviosului Părintele Grigorie Decapolitul ca în veaci să se pomenească, 1832. De Partenie monah mai 20”⁴⁸.

Cele două icoane le găsim identificate de istoricul Constantin Bălan: „[...] 20 dec. 1831 s-au zugrăvit această icoană aici la sfânta Mănăstire Bistrița de Partenie zograf [...]”⁴⁹. În 5 februarie 1831 îl găsim decorând un alt *Proscomisarion*, al bisericii de la „Schitul de subt Piatră” (Pietreni), biserică ce serbează hramul Sf. ierarh Nicolae (f. 9^r), manuscris identificat de către Gabriel Ștrempel în colecția manuscriselor românești (inv. 1245) din fondul Bibliotecii Academiei Române.

⁴⁸ Avram 2012, p. 97-104.

⁴⁹ Bălan 2005, p. 794.

La redactarea și decorarea *Proskomisarioanelor* îl mai întâlnim și pe părintele Pahomie. „Într-un Poménic, ce se zice *Proskomisarion*, care iaste al aceștii dumnezeești beserici, din Cacova, din județul Vâlcii, unde să prăznuiască și să cinstește hramul dumnezeeștii Schimbării la față a Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos”⁵⁰, lucrare care are 67 de file. Acest manuscris constituie un *Miscelaneu*, întrucât pe lângă pomelnicul propriu-zis de la f. 59^v-f. 67^v cartea mai conține și *Desoperirea sfintei Liturghii*. Copistul își semnează manuscrisul pe verso-ul filei 2 „Pahomie, din sfânta Mănăstire Bistrița. 1832”. Mai târziu, în anul 1834, Gabriel Ștrempel identifică la f. 67^v în manuscrisul românesc nr. 2192 numit *Miscelaneu*⁵¹ următoarea însemnare:

„Și s-au scris acest dumnezeiesc *Poménic* de mult păcătosul și nevrednic numirii călugăriei Pahomie monah, din sfânta Mănăstire Bistrița, prin osârdiia și cheltuiala preoților de la această sfântă biserică [...] năstavnic al sfintei Mănăstiri Bistrița fiind sfinția sa părintele chir Gavriil, arhimandrit, spre folosul de obște și întru mărirea Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos [...] 1834, iunie 27”⁵².

Un alt *Proskomisarion* decorat, semnat și datat de același Pahomie Monah, este cel al bisericii Sf. Dumitru din Râmnicu Vâlcea, manuscris care face parte din colecția mănăstirii noastre (inv. 6426). Manuscrisul, conține 58 de file numerotate, are textele numai pe recto, dispuse pe o coloană sau chiar două, cum este în cazul pomelnicului pentru vii și morți. Până la fila 31, părțile superioare au frontispicii realizate în acuarelă, cu imagini figurative. Unele pagini se disting și prin prezența unor rulouri desfășurate, conținând texte dispuse pe orizontală. Suportul manuscrisului este o hârtie mecanică, fără filigran, ușor lucioasă, rezistentă și mai groasă (23,5 μ). Datarea cărții apare chiar pe verso-ul primei file a manuscrisului în care este scris:

„*Preadoslovie* către preotu : slujitori: vezi o preote datori ești pentru aceste mirome în toate zilele a scoate miridă pentru fieștice mirean în toate zilele afară de sâmbătă și duminică iar în celelalte zile să nu rămâie”⁵³; „Pahomie monah: scris Nichita ot Bogdănești, leat 1858 iulie 23” (f. 1^v).

⁵⁰ Ștrempel 1983, ms. rom. 2293, p. 235.

⁵¹ Următoarea însemnare există notată la f. 1r cu continuarea textului pe verso, de aici numele de *Pomelnic*: „Acest sfânt și dumnezeesc *Poménic*, ce să zice *Proskomisarion* iaste al aceștii sfintei și dumnezeeștii beserici din satul Costești, din județul Vâlcea, unde să prăznuiască hramul Adormirii Născătoarei de Dumnezeu; care beserică iaste făcută din temelie de sfinția sa părintele Antonie arhimandrit, igumenul sfintei Mănăstiri Bistrița [...] făcând și acest act dumnezeiesc *Poménic*, spre a lor pomenire [...] 1834”.

⁵² Ștrempel 1983, ms. rom. 2192, p. 209.

⁵³ Avram 2010, p. 34.

Din această însemnare rezultă că la întocmirea unui manuscris lucrau doi călugări: unul se îndeletnicea cu partea scriptică, de obicei, copistul, iar celălalt se ocupa de ornamentarea cărții prin realizarea de frontispicii și alte elemente decorative.

Totodată îl mai întâlnim pe părintele Pahomie în decorarea *Proskomisarionului* bisericii cu hramul Sfântul Nicolae din comuna Bărbătești, manuscris aflat în colecția Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea⁵⁴ (inv. 17). La f. 5^r frontispiciul paginii este realizat din elemente fitomorfe care se constituie într-o coroniță dispusă central din flori de acant cu palmete bogate ce încadrează armonios *Predoslovia* manuscrisului. În conținutul acesteia sunt precizate normele transmise prin tradiția scrisă și orală a Bisericii Ortodoxe prin „Sfinții Apostoli și de Sfinții Părinți ai *Legii* vechi și ai *Darului* celui nou”, pentru „ca să se facă pomenire pentru cei morți zile 40” (f. 5^r); autorul însemnării aduce indicații de pomenire și precizează și osânda care se desprinde din *Învățăturile* sfinților Vasile cel Mare (*Regulile* mari și mici) și Ioan Evanghelistul din care citează:

„În mănăstiri sau la biserici de mir arhimandriți, igumeni sau protopopi sau prodiaconi și diaconi sau ispravnicii și toți oamenii bisericii care slujesc la sfânta, hrănindu-să și luând milostenie și pentru sufletele lor pe Dumnezeu nu roagă sau cu negrijă bisericii pentru sufletele ceale pristăvite parastas nu fac nici liturghii nu slujesc, de luni spre marți, de miercuri spre joi, de vineri spre sâmbătă sau sobornicescul acesta *Pomelnic* nu se va pomeni în toate duminicile”⁵⁵.

Frontispiciul paginii de la *Miromele morților* este decorat cu un bulb vegetal dispus central din care izvorăște o floare împreună cu palmete bogate ce umplu spațiul aferent cu meandrele lor; titlul este încadrat, de o parte și de alta, de o floare sub formă de stea (f. 9^r). La sfârșit, apare un nume și un an: „Pahomie monah 1824” (f. 10^v). Ductul scrisului monahului Pahomie se păstrează și pe alte pagini din manuscris, spre exemplu într-un contur auriu al laturei de jos de la icoana de pe f. 13^v.

La începutul fiecărui capitol întâlnim miniaturi. Astfel, la partea aferentă *Pisaniei* este realizată icoana Sf. Ioan Botezătorul (f. 2^v). Icoana hramului bisericii Sf. Ierarh Nicolae este reprodusă la f. 4^v și este urmată de *Predoslovie*. La f. 8^v, după *Miromele morților*, este reprodusă icoana Sf. Mare Mucenic Gheorghe, iar la f. 13^v este realizată icoana Maicii Domnului cu pruncul Iisus Hristos în brațe, urmat de *Pomelnicul* „fericiții ctitori [...]”. Frontispiciul paginii cu *Pisania* este reprezentat de elemente fitomorfe ce sunt susținute central într-o

⁵⁴ Aducem mulțumiri domnului director Dumitru Andronie, domnului prof. Dumitru Garoafă și colectivului instituției pentru crearea oportunității studierii lucrărilor: mss. 11, 13, 17.

⁵⁵ Avram 2019, p. 159-176.

vază cu flori cu baza pătrată precedată de o zonă concavă separată de un brâu roșu față de diametrul maxim al vasului. Gâtul vasului are două inele circulare care în prelungire formează o zonă cilindrică, constituind buza vasului.

Din textul *Pisaniei* aflăm că biserica din Bărbătești a fost construită din piatră „veleatul de la Adam 7230 [1722]” de către Ștefan Vătaful, „unde să prăznuiește și se cinstește făcătorul de minuni Nicolae din Mira Lichiei”. Indicațiile privind modul de alcătuire a *Pomelnicului* de obște propun o contribuție de 500 de bani „să aibă a se pomeni sufletele lor întru pomenire de veci”, urmând realizarea într-o formă artistică. Pentru redactarea unei astfel de lucrări au existat anumite reguli și interdicții impuse de către întâi stătătorii bisericii și fondatorii lăcașului de cult, un alt exemplu poate fi citit și aici:

„[...] Când ar fi a scrie niștine la acest *Pomelnic* vreun nume; să cade să fie cu știrea ctitorilor și a preoților ca să i se știe pentru ce ar fi să se pomenească. Iar de va îndrăzni cineva a scrie vreun nume fără știrea ctitorilor acela va cădea sub blestemul bisericesc și așa să aibă a se ținea întru această tocmeală care este dată de la sfinții părinți ai sfintei biserici”.

O însemnare asemănătoare întâlnim și în manuscrisul cu nr. inv. 11 din fondul Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea:

„[...] Iar când ar fi a scrie înșine la acest *Pomealnic* să cade să fie cu știrea știrea, ctitorilor și a preoților, ca să să știe pentru ce ar fi să se pomenească: iar de va îndrăzni cineva a scrie vreun nume fără știrea ctitorilor sau a preoților acela va cădea supt blestemul besearicesc. Ci așa să aibă a să ținea întru această tocmeală carea iaste dată de la sfinții părinți ai sfintei Bisearici a răsăritului. Pahomie monah din sfânta Mănăstire Bistrița 1818” (f. 8r).

Manuscrisul este un *Proscomisarion*:

„Ce iaste al aceștii Dumnezești Besearici din satul Vuvuești unde mai-nainte s-au prăznuit hramul Preacuvioasei Paraschevei iară acum după prefacerea sfintei Besearici s-au găsit cu cale de s-au pus hramul Prea Sfintei Stăpânii noastre Născătoarei de Dumnezeu și pururea fecioarei Mariei, Buna-Vestire din preoți și al Preacuvioasei Maicii noastre Parascheva ce au fost hramul și mai-nainte” (f. 7^r; **Fig. 8 și 9**).

Părintele Partenie sub directa ascultare a starețului chinoviei bistrițene copiază și înfrumusețează două cărți manuscrise cunoscute sub numele *Cinstitul Paraclis* al sfântului preacuviosului părintelui nostru Grigorie Decapolitul, ce-l avem aici în Țara Românească la sfânta Mănăstire Bistrița. Acestea sunt miniate cu frontispicii ornamentate, nelipsind chipul sf. Grigorie Decapolitul, patronul spiritual al mănăstirii. La f. 13^v autorul semnalează „s-au prescris aceste doao *Paraclise* de smeritul între monahi Partenie, zograf, prin osârdia și îndemnarea sfințit părintelui chir Gavriil, arhimandrit, igumenul al aceștii sfinte Mănăstirii

Bistrița, pentru a lor pomenire. 1831, noiembrie 16”⁵⁶. Cea de-a doua lucrare, fiind copia celei dintâi este finalizată doi ani mai târziu⁵⁷: „și s-au prescris acest cinstit *Paraclis* după cel vechiu de smeritul între monahi Partenie monahul, zograf, pentru a sa vecinică pomenire. 1833, iunie 25”⁵⁸.

Printre manuscrisele școlii mănăstirești se aflau și unele cărți de muzică bisericească, indispensabile slujbelor bisericești, și nu interpretate oricum, ci după linia melodică bizantină. Printre monahii care au transpus compoziții psaltice se remarcă în mod deosebit părintele Teodosie. Acesta în anul 1833 copiază un *Manuscris de psaltichie românească și grecească*, carte care cuprinde 408 file, reunind compoziții ale celor mai distinși protopsalți⁵⁹:

„S-au prescris și s-au alcătuit această cârtică de musichie ce să numește tomul întâi și al doilea [...] de Theodosie monah și psaltis, la leatul 1833, ianuarie 20, în sf. Mănăstire Bistrița”⁶⁰.

Printre călugării care s-au îndeletnicit cu copierea și înfrumusețarea manuscriselor bisericești se află și Părintele schimonah Paisie, cel care a întocmit o lucrare mai amplă numită *Miscelaneu de literatură monahală*. Manuscrisul cuprinde mai multe lucrări cu caracter religios printre care: *Cinstitul Paraclis al Preacuviosului părintelui Grigorie Decapolitul*, *Cuvânt pentru iscusirea liniștii* - a lui chir Callistul Tilicudi, *Cuvânt pentru păzirea inimii, plin di folos, a lui Nichifor celui din singurătate* și *Vieți de sfinți: Elisaveta, Neofit*. La f. 15^v este atestarea sa la mănăstirea noastră:

„Și s-au scris acest sfânt *Paraclis* prin osârdia și cheltuiala lui Iosif, ieromonah al Mănăstirii Bistriței, de smeritul între monași Paisie schimonahul, zograf al aceștii mănăstiri, pentru a sa pomenire, la anii 1836, septemvrie 15”⁶¹.

Printre lucrările manuscrise realizate de către călugării bistrițeni mănăstirea noastră se poate mândri astăzi cu un *Octoih* ce cuprinde 112 file datate cu anul 1802 (inv. 6415). Cartea este legată cu un fragment tipărit dintr-un alt *Octoih* de la Râmnic din anul 1750. Exemplarul are învelitorile confecționate din piele de culoare maron cu scoarțe din carton. Hârtia suport de scriere este o hârtie manufacturată ce prezintă linii de apă. Textul este scris cu cerneală

⁵⁶ Ștrempel 1995, ms. rom. 4467, p. 22.

⁵⁷ *Cinstitul Paraclis* al Sfântului Preacuviosului Părintelui nostru Grigorie Decapolitul, ce-l avem aici în Țara Românească, aici la sfânta Mănăstire Bistrița.

⁵⁸ Ștrempel 1983, ms. rom. 2638, p. 341.

⁵⁹ Ieromonahul Macarie, Iosif Nemțeanu, Iacob și Daniil, Petru Peloponisiotul, Grigorie și Petru Lambadarie, Dionisie Moraitul, ieromonahul Visarion Nemțeanu, părintele Germanos, Petru Vizantie, Ioan Cucuzel, Ioan Lambadarie și alții.

⁶⁰ Ștrempel 1992, ms. rom. 3630, p. 196.

⁶¹ Ștrempel 1992, ms. rom. 3156, p. 32.

ferogalică și chinovar⁶². Rânduiala specifică *Octoiului* cuprinde cele opt glasuri bisericești care se cântă într-o perioadă calendaristică a anului bisericesc în timpul serviciilor slujbelor divine. La începutul fiecărui glas de rând al săptămânii este lăsat loc liber pentru realizarea miniaturii aferentă frontispiciului, spațiu care a rămas necompletat, situație, care nu este neobișnuită nici în manuscrisele sau tipăriturile cele mai vechi occidentale. Datarea manuscrisului o întâlnim la verso-ul filelor 106 și 112, anul 1802: „Sfârșit și lui Dumnezeu laudă [...] nevrednicul numirii preoțești și călugărești Ioachim schevrofilax Bărbătescul”. Manuscrisul se încheie cu următoarele versuri:

„Precum cei strein doresc moșia să-și vază / Când sânt într-altă țară de
nu pot să șază / Și ca cei ce sânt pre mare bătuți de furtună, / Și roagă
pre Dumnezeu, de liniște bună, / Așa și scriitorul de a cărții săvârșire
1802 Laudă neâncetată dă și mulțemire”.

Aceste versuri constituie un motiv literar din epocă⁶³. Se consideră că aceste versuri îi aparțin de fapt lui Antim Ivireanul⁶⁴ din *Evanghelia* de la Snagov din anul 1697⁶⁵. Ele s-au propagat până în secolul al XIX-lea și în cărțile manuscrise. Aceste versuri⁶⁶ le mai întâlnim și în *Miscelaneu de literatură monahală*⁶⁷ spre exemplu de către „Iarion ieromonah, proigumenul Bistitei [...] meseța ianuarie 17 dne, anii de la zidirea lumii 7252, iar de la Hristos 1744”⁶⁸, copiat după un alt volum care a aparținut Episcopiei Râmnicului de monahul Serafim din Mănăstirea Bistrița în timpul păstorii episcopului Climent. Cartea se află în colecția Bibliotecii Academiei Române, preluată fiind de la Muzeul de Antichități conform dispozițiilor din 10 februarie 1903. În anul 1807 ieromonahul Ioachim Bărbătescul, schevrofilacs al Bistriței, cel care a copiat mai ales la începutul secolului XIX mai multe manuscrise a lăsat o interesantă

⁶² Exista în epocă o preocupare pentru completarea cărților liturgice prin manuscrise, uneori acestea fiind decorate cu letrine și frontispiciu sub forma unei împletituri, simbolizând un semn de carte, precum este cazul unui alt *Octoih* tipărit la Râmnic în anul 1776, care imediat după fila de titlu are adăugate 4 file manuscrise (inv. 7273).

⁶³ Transliterarea din caractere gruzine și traducerea s-a făcut de către Mihail Ștefan/Iștvanovici în *Epilogul Liturghierului* tipărit în anul 1710 la Tbilisi. Vezi la Tomescu 1968, p. 77.

⁶⁴ O variantă asemănătoare o întâlnim și la *Chiriadodromionul* tipărit la Bălgrad din anul 1699 (în BRV I, nr. 115, p. 538).

⁶⁵ Mazilu 1976, p. 144.

⁶⁶ Sunt scrise și pe manuscrisele realizate de Ioachim Bărbătescul. Le mai întâlnim și la manuscrisul numit *Theotocarion* sau *Bogorodicină* adică *Canoane de umilință către Prea Sfânta Stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoarea și pururea Fecioara Maria*, care se cântă la Pavecerniță în toate serile pe 8 glasuri. Din manuscrisul acesta aflăm că la „1810 iunie 5, în zioa de Rusalii s-au pristăvit acest părinte care au scris cartea aceasta” (Ștrempel 1983, ms. rom. 2789, p. 377).

⁶⁷ Scris de către Gavriil diacul „cu cheltuiala sfinții sale Chir Chiril, arhimandrit și egumen sfinței Mănăstiri Râșca, la anii de la Hristos 1799” (Ștrempel 1983, ms. rom. 2775, p. 373).

⁶⁸ Ștrempel 1983, ms. rom. 2579, p. 320.

mărturie despre viața sa într-un *Misceleanu de literatură monahală* la f. 406 scrie următoarele:

„Slavă, cinste și închinăciune celui în Troiță unuia Dumnezeu carele au ajutat, după început, de am și sfârșit [...] mai vârtos că eu n-am învățat scrisoarea de le vreun dascăl, ci din firea mea m-am obicinuit cu aceasta. Și viind aici la sfânta mănăstire și nefiind altă rucodelie călugărească, mă îndeletniceam cu scrisoarea. Și această carte o am scris la vremea bătrânețelor, trecut peste 60 de ani ai neputincioasei vârstei mele, când și vederea și mâna și mintea să slăbește și să împutinează. Pentru aceea, vă rog, ertați și îndreptați, ca să vă învredniciți ertăciunii de la Cel în Troiță proslăvit Dumnezeu”⁶⁹.

În Mănăstirea Bistrița din Oltenia se păstrează și unele *Pomelnice* executate pe suport de lemn, pictate în ulei, altele miniate pe suport papetar și lipite peste suport. Un exemplu reprezentativ pentru întrebuințare concretă a unei pomeniri este „*Litia mică* pentru morți ce se face seara [...]” (**Fig. 10**). Aceasta cuprinde rânduiala care se face pentru cei adormiți întru Domnul, cu ecteniile și rugăciunile specifice perioadei calendaristice de peste an. Aici sunt menționați și pomeniți toți ctitorii, arhieriei, arhimandriții, ieroschimonahii, ieromonahii, ierodiaconii și monahii sfântului locaș. La sfârșitul acesteia este specificat că „Această *Litie mică* s-au scrisu de supt scrisul la anul 1864 februarie 18; Nichifor ieromonah sf. Mănăstire Bistrița” (**Fig. 11**).

În încheiere putem concluziona că, pomelnicele studiate sunt surse documentare importante despre viața societății, au număr de file diferite, sunt piese pitorești, uneori lucrate modest și reprezintă arta naivă românească, aproape de cea populară. Poartă mărturie despre monumente istorice din arealul dominat de mănăstirea Bistrița, despre restaurările parțiale, reparațiile bisericilor, bogățiile cu care au fost înzestrate în schimbul pomenirii în timp.

Analizând activitatea copiștilor care au funcționat în secolele XVIII – XIX în scriptoriul – Școala de la Mănăstirea Bistrița se desprind câteva nume reprezentative, dintre care o importanță deosebită au prezentat-o Ioachim Bărbătescu, monahul Partenie, călugărul Pahomie, schimonahul Paisie, ieromonahul Nichifor și nu în ultimul rând Dionisie Ecclesiarhul, fiind cea mai interesantă figură. Dionisie Ecclesiarhul este prezent prin arta caligrafiei și a miniaturii în nenumărate locuri, nu numai din Țara Românească, ci și din Transilvania. Ce este interesant de subliniat, el a menționat în însemnarea din anul 1800 faptul că s-a îndeletnicit și cu legarea *Apostolului* de la 1683 la mănăstirea Bistrița. Pe firul acestei informații putem deduce că la mănăstire a funcționat un atelier de legătorie în anul menționat. Această informație nouă are o logică, pentru că din școala slavo-română și cea românească de aici au rezultat

⁶⁹ *Ibidem*, ms. rom. 2786, p. 376.

numeroase manuscrise care necesitau aplicarea copertilor în care ele se păstrează până astăzi. Cu siguranță călugării și preoții care se aflau în preajma scriptoriului se puteau specializa și în arta legatului de carte, așa cum o făceau și alții din cadrul tipografiilor.

List of illustrations

Fig. 1 - *Register* of Bistrița Monastery made by the scholar monk Dionisie Ecclesiarhul: Hrisov

Fig. 2 - *Register* of Bistrița Monastery: the coats of arms

Fig. 3 - Leaf of a decorated diptych from manuscript 4451 held by Bistrița Monastery; leaf 13^v

Fig. 4 - The last leaf of the same manuscript with decorated frontispiece.

Fig. 5 - Similarity and development of decorating leaves of the age in a diptych. The analogy between manuscript 4451 and manuscript 13 from the holdings of Vâlcea Directorate of the National Archives.

Fig. 6 - Byzantine illustration - the Annunciation followed by the Pisania of the manuscript 13 from the holdings of Vâlcea Directorate of the National Archives.

Fig. 7 - The icon of the Mother of God with Jesus the child in her arms followed by a frontispiece decorated with Deisis of the chapter for the extraction of merides for the commemoration of the departed entitled *Miromele morților* (manuscript 13 from the holdings of Vâlcea Directorate of the National Archives)

Fig. 8 - Byzantine illustration - the Annunciation followed by the beginning of Proskomisarion (manuscript 11 from the holdings of Vâlcea Directorate of the National Archives)

Fig. 9 - leaf 7^v and 8^r of manuscript 11 from the holdings of Vâlcea Directorate of the National Archives, author and dating of text - „Pahomie monk 1818”

Fig. 10 - Diptych *Litia* made on paper support glued on wood, Bistrița Monastery

Fig. 11 - The back of *Litia* diptych dating to 18 February 1864, made by Nichifor hieromonk of Bistrița Monastery

Fig. 1 - Condica Mănăstirii Bistrița realizată de eruditul monah Dionisie Eclesiarhul: Hrisov

Fig. 2 - Condica Mănăstirii Bistrița: Stema

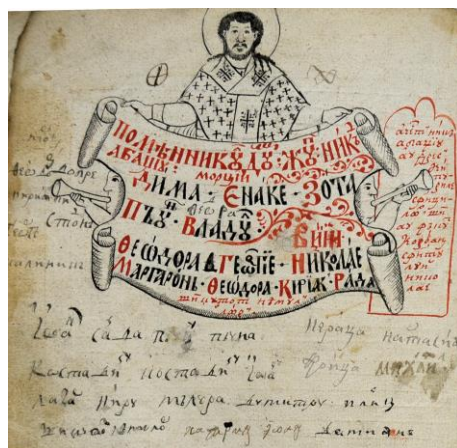

Fig. 3 - filă pomelnic ornamentat din manuscris 4451 din custodia mănăstirii Bistrița; f. 13v

Fig. 4 - ultima filă din același manuscris cu frontispiciul ornamentat.

Fig. 5 - asemănarea și evoluția ornamentării filelor în epocă a unui pomelnic. Analogie între manuscris 4451 și manuscris 13 din fondul Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea.

Fig. 6 - Ilustrație de tip bizantin Buna-Vestire a Maicii Domnului urmată de Pisania manuscrisului (13 din fondul Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea)

Fig. 7 - Icoana Maicii Domnului cu Pruncul Iisus în brațe urmată de frontispiciu ornamentat Deisis al capitolului destinat pentru miridele ce se scot din prescură pentru cei morți numit *Miromele morților* (manuscrisul 13 din fondul Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea)

Fig. 8 - Ilustrație de tip bizantin Buna-Vestire a Maicii Domnului urmată de începutul Proscomisarionului (manuscris 11 din fondul Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea)

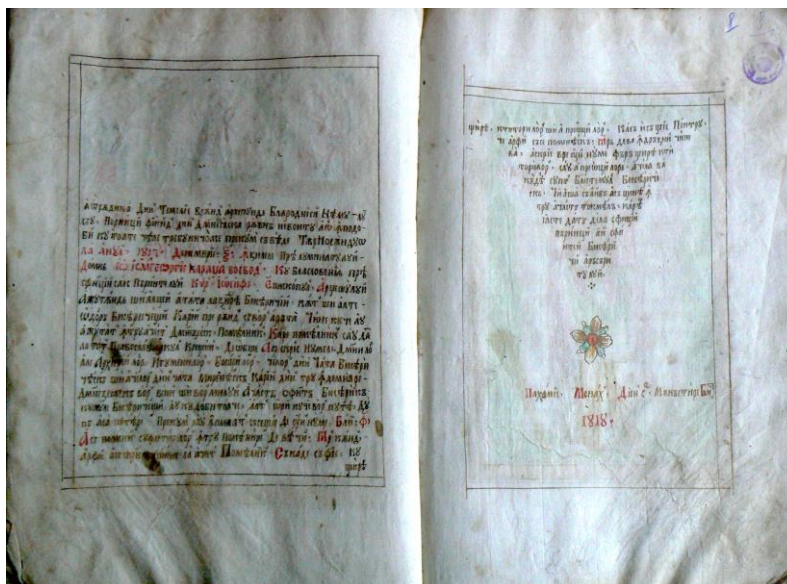

Fig. 9 - F. 7^v și 8^r din manuscrisul 11 din fondul Direcției Județene a Arhivelor Naționale Vâlcea, autorul și datarea textului - „Pahomie monah 1818”

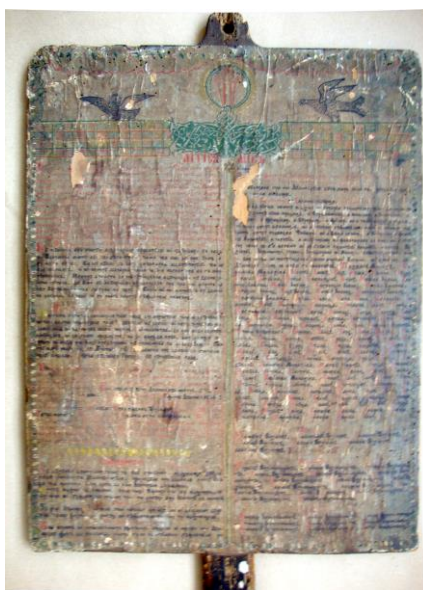

Fig. 10 - Pomelnic Litie realizat pe suport papetar lipit pe lemn, Mănăstirea Bistrița

Fig. 11 - Verso-ul Pomelnicului de Litie datat 1864 februarie 18, realizat de către Nichifor ieromonah din Mănăstirea Bistrița

Abrevieri bibliografice

- Andreescu 2006 - Ana Andreescu, *Arta cărții. Cartea românească veche 1508-1700*, București, 2006
- Avram 2010 - Marina Avram, „Pomelnice de parohie din Râmnicu Vâlcea (1822-1871) păstrate la Mănăstirea Bistrița”, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, nr. 16, 2010, p. 33-48
- Avram 2012 - Marina Avram, „Cercetarea unui Proscomisarion (Pomealnicul cel Mare) din secolul al XIX-lea al unei parohii vâlcene”, în *Transilvania*, 2012, nr. 5-6, p. 97-104
- Avram 2013 - Marina Avram, „Miscelaneul 4451 din anul 1809 din custodia Mănăstirii Bistrița olteană”, în *Transilvania*, 2013, nr. 7, p. 71-75
- Avram 2019 - Marina Avram, „Cercetarea unui Proscomisarion al bisericii din Bărbătești (arealul Mănăstirii Bistrița)”, în *Apulum. Series Historia & Patrimonium – Supplementum*, LVI, 2019, p. 159-176
- Bălan 2005 - Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Vâlcea (sec. XIV-1848)*, București, 2005
- Bălășel 1936 - Teodor Bălășel, „Un manuscris din 1798 al lui Dionisie Eclesiarhul”, în *Arhivele Olteniei*, 1936, nr. 83-85, p. 106
- Bogdan 1915 - Ioan Bogdan, *Buletinul Comisiei istorice a României*, București, 1915
- BRV I - Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, vol. I, București, 1903
- Bulgăre 2002 - Gheorghe Bulgăre, Gh. Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, vol. I, București, 2002
- Constantinescu 1982 - Radu Constantinescu, *Dionisie din Pietrari miniaturist și caligraf*, București, 1982
- Cronț 1960 - Gheorghe Cronț, „Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din Evul mediu”, în *Studii și Materiale de Istorie Medievală*, IV, 1960, p. 10
- Costăchel 1957 - V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957
- Dicționarul 1998 - *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1998
- Dicționarul 2010 - *Dicționarul limbii române*, tomul X, Literele N–O, București, 2010
- Dicționarul 2011 - *Dicționarul limbii române*, tomul VIII, partea a 4-a, Litera P, București, 2011
- Donat 1934 - Ion Donat, „Dionisie Eclesiarhul”, în *Arhivele Olteniei*, 1934, nr. 74-76, p. 289
- Flocon 1967 - Albert Flocon, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 1967
- Iorga 1908 - Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. II, București, 1908
- Le Goff 1970 - Jacques Le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1970
- Le Goff 1994 - Jacques Le Goff, *Intelectualii în evul mediu*, București, 1994
- Lemny 1990 - Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990
- Mazilu 1976 - Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976
- Mazilu 1984 - Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, București, 1984
- Micle 1994 - Veniamin Micle, *Medalioane bistrițene*, Râmnicu Vâlcea, 1994
- Micle 2004 - Veniamin Micle, *Școala mănăstirească de la Bistrița în cultura românească*, Râmnicu Vâlcea, 2004
- Micle 2008 - Veniamin Micle, *Ieromonahul Macarie tipograf român (1508-1512)*, Mănăstirea Bistrița Olteană, 2008
- Olteanu 1992 - Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții*, București, 1992

- Păcurariu 1996 - Mircea Păcurariu, *Dicționarul Teologilor Români*, București, 1996
- Popescu Vâlcea 1972 - Gheorghe Popescu Vâlcea, *Anastasia Crimca*, București, 1972
- Popescu Vâlcea 1981 - Gheorghe Popescu Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1981
- Popescu Vâlcea 1989 - Gheorghe Popescu Vâlcea, *Cărțile populare miniate și ornate*, București, 1989
- Pușcariu 1921 - Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, Sibiu, 1921
- Sacerdoțeanu 1936 - Aurelian Sacerdoțeanu, „Cronicarul Dionisie, episcop al Mănăstirii Bistrița din Vâlcea”, în *Arhivele Olteniei* 1936, nr. 86-88, p. 261
- Scriban 1939 - August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939
- Solcanu 2002 - Ion I. Solcanu, *Artă și societate românească sec XIV- XVIII*, București, 2002
- Stoicescu 1968 - Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și Marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1968
- Ștrempel 1978 - Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I (1-1600), București, 1978
- Ștrempel 1983 - Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II (1601-3100), București, 1983
- Ștrempel 1992 - Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III (3101-4413), București, 1992
- Ștrempel 1995 - Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, (4414-5929), București, 1995
- Tatai-Baltă 1998 - Cornel Tatai-Baltă, *Pagini de artă românească*, Blaj, 1998
- Tomescu 1968 - Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968
- Uspensky 1994 - Leonid Uspensky, *Teologia icoanei*, București, 1994